

УДК 027.022:351.751.5](477)"1930/1939"

Олена Каракоз,
кандидат історичних наук,
доцент кафедри книгознавства і бібліотекознавства,
заступник декана факультету культурології КНУКіМ

Основні форми прояву цензури в публічних бібліотеках України (30-ті рр. ХХ ст.)

У статті досліджено вплив цензурної політики на формування мережі публічних бібліотек України у 30-х роках ХХ ст.; йдеться про вилучення "ідейно сумнівної" літератури з книжкових фондів, що позначилося на задоволенні інформаційних потреб користувачів; проаналізовано "чистки" серед бібліотечних працівників; з'ясовано принципи роботи радянських цензурних інституцій, що регламентували напрями діяльності публічних бібліотек, перетворюючи їх на заклади політосвіти; бібліотечну цензуру проаналізовано як соціальне явище, відображено її значення щодо обмеження інформації, друкованого слова та національної думки.

Ключові слова: цензура публічних бібліотек, бібліотека, радянська цензура, "чистка" фонду, "чистка" кадрів, доба тоталітаризму, бібліотечна цензура.

В умовах побудови демократичного суспільства в незалежній Україні виникає потреба об'єктивного вивчення історії бібліотечної справи радянської доби, виявлення та обґрунтування тенденцій і напрямів з позицій досягнень сучасної історичної науки.

Проблема вивчення цензури у вітчизняних публічних бібліотеках набуває актуальності, оскільки аналіз її змісту, засобів і наслідків сприятиме якісно новому рівню знань про історію бібліотечної справи.

Вивчення історії вітчизняних книгозбірень доби тоталітаризму нерозривно пов'язано з дослідженням радянської цензури, що становила основу державної бібліотечної політики, спрямованої на знищення значної кількості книжок та їхніх авторів. Особливою темою є виявлення видів та форм прояву цензури під час комплектування книжкових фондів, при розгляді інформації як об'єкта цензури, а також при обслуговуванні користувачів, проведенні класових та етнічних "чисток" серед бібліотекарів у найпоширенішій мережі публічних книгозбірень, що здійснювали інформаційне забезпечення всіх верств населення.

Наукове вивчення історії радянської цензури в Україні розпочалося лише наприкінці ХХ століття, коли було відкрито "спецхрані" книгозбірень та архівів, що дозволило ввести до наукового обігу численні документи і матеріали, які впродовж тривалого часу через ідеологічні та політичні заборони були недоступними для дослідників. У сучасній українській історіографії на новій джерельній базі висвітлено радянську цензуру, запроваджену в добу тоталітаризму в різні сфери громадського, наукового, політичного та культурного життя суспільства.

Поглибили дослідження основних виявів радянської бібліотечної цензури російські дослідники: її витoki розглядав К. Абрамов [1], "чистки" фондів масових бібліотек у довоєнний та повоєнний періоди — М. Глазков [5; 6], вплив Головліту СРСР на ці процеси — А. Горчева [7]. Методи цензури, які було застосовано в бібліотечній справі України перших років радянської влади, дослідила Т. Ківшар [8], у наукових працях В. Масненка [9], В. Очеретянка [10], О. Федотової [11] йдеться про радянські "чистки" фондів біб-

ліотек, вилучення інформації з політико-ідеологічних міркувань; Н. Ашаренкова розглянула прояви цензурної політики у діяльності публічних бібліотек України у 20—30-х роках ХХ століття [2].

Надзвичайно інтенсивно та суворо, порівняно із попередніми роками, радянська влада запроваджувала цензуру в Україні у 1930-х роках. Вона охоплювала майже усі сфери суспільно-політичного та культурного життя. Активно і навіть репресивно в суспільну свідомість насаджувалися різноманітні форми комуністичної ідеології.

Головним ідейним керівником запровадження цензури в публічних бібліотеках України була Комуністична партія, піднесена до рангу державної структури, що тісно співробітничала із репресивно-каральними органами. Наприкінці 1920-х років сформовано розгалужену мережу державних установ, що здійснювали політичну цензуру бібліотечної діяльності. Головними складовими в ній були відділи Наркомосу УРСР, Головліт та Головополітосвіта. Утвердження монополізму на ідеологію і культуру вимагало перестрою бібліотечної діяльності на початку 1930-х років, чому сприяла Постанова ЦК ВКП(б) "Про покращення бібліотечної роботи" (1929), в якій йшлося про необхідність упродовж 1929 та 1930 рр. очистити бібліотечні фонди "...від ідеологічно шкідливої, застарілої, що не відповідає даному типу бібліотеки літератури" [12, с. 10]. Цей документ визначав напрями бібліотечної цензури публічних книгозбірень. До "ідеологічно шкідливих" видань було віднесено твори колишніх керівників Жовтневого перевороту, яких перетворили на "ворогів народу". Налякани численними циркулярами і наказами бібліотекарів, застосовуючи "самоцензуру", вилучали навіть твори тогочасних політиків — І. Сталіна, Л. Кагановича, В. Молотова, В. Луначарського [15, с. 77].

Постанова сприяла посиленню бібліотечної цензури, яка у 1930-х рр. набула тотального характеру. За свідченням архівних джерел, у Дніпропетровську з 65 тис. книг, які зберігалися в бібліотеці, більшість було визнано ідеологічно шкідливими. Такими самими визнано 80% книжок сільських бібліотек Київської округи. Ця література, за результатами

перевірок, зберігалася в бібліотеках Києва, Харкова, Чернігова, Мелітополя, Одеси, Ізюма, а згодом її наявність було зафіксовано по всій республіці [15, с. 110]. Знищення видань призвело до зменшення кількості книгозбірень і літератури в них, зокрема від 1930 до 1932 р. бібліотечні фонди республіки зменшилися на 10% [15, с. 80].

У проведенні "чисток" безпосередню участь брав і Головліт, який відігравав принципово важливу роль у впровадженні цензурної політики радянської влади, оскільки здійснював контроль за інтелектуальною діяльністю як у Росії, так і в Україні. Без Головліту як основного державно-адміністративного інституту радянська система тотального нагляду за друкованою продукцією неспроможна була ефективно функціонувати. Цей орган мав знищувати все, що не відповідало ідеологічним постулатам радянської верхівки, зокрема й літературу, зміст якої суперечив основним положенням комуністичної доктрини [13, с. 17]. У 1930 р. відбулася реорганізація республіканських Головлітів. У постанові ВЦВК і РНК УСРР "Про затвердження установи про головне управління в справах літератури та видавництва і його місцеві органи" від 1931 р. зазначалося, що до обов'язків Головліту входило "...здійснення всіх видів політично-ідеологічного, воєнного і економічного контролю над призначеними до оголошення або поширення творами друку, рукописами, книжками, плакатами, картинами тощо" [14, с. 45].

Незважаючи на організаційне та кадрове зміцнення республіканського й місцевих органів Головліту, посилення контролю за підготовкою і поширенням інформації, комплектуванням фондів бібліотек, їхня діяльність викликала незадоволення Головліту НКО РСФРР, який наприкінці 1920-х — на початку 1930-х р. перебрав функції загальносоюзного органу. Аналізуючи діяльність республіканських Головлітів, начальник Головліту НКО РСФРР Б. Волін у листі до ЦК КП(б)У від 9 квітня 1933 р. зазначав: "В інших союзних республіках цензура — безпритульна, якісно вкрай незадовільна, на Україні — не набагато краще: немає людей, а союзні республіки — прикордонні, що не може не викликати тривоги, зокрема у плані розголошення держтаємниць і виявлення нацдемократичних тенденцій". Він запропонував створити на базі Головліту РСФРР об'єднаний Головліт при Раднаркомі СРСР (або ЦВК) із Головлітами союзних республік, підпорядкованими республіканським Раднаркомом або ЦВК [10, с. 130].

Характерною особливістю цензури в Україні було те, що друкована книга перебувала під подвійним цензурним тиском — союзного "Главліта ССРСР" і українського "Головліту УСРР", які контролювали бібліотеки країни, видавали секретні накази і циркуляри щодо знищення літератури репресованих авторів [10, с. 131].

Упродовж 1930-х рр. тривало очищення бібліотечних фондів від "ідеологічно невитриманої літератури". Якщо у 1920-х рр. проведення "чисток" пояснювалося завданням ідеологічної боротьби, то у 1930-х вилучалися переважно твори репресованих авторів.

Для нав'язування населенню певної системи мислення більшовики мали сформувати власну світоглядну модель, яка б виявлялася в новій формі людських відносин, філософії, культурі та, безперечно, в літературі. З одного боку, потрібно було заборонити вільний творчий процес за допомогою різноманітних цензурних фільтрів, з іншого — створити власну літературу, яка б повністю слугувала подальшій догматизації масової свідомості [4, с. 88].

Головліт здійснював каральну політику щодо української інтелігенції, яка не сприймала насильницьких і демагогічних форм впливу на суспільство та виступала проти підпорядкування літературної творчості завданням побудови радянської держави [4, с. 16].

Співробітники Головліту УРСР упродовж 1934—1936 рр. уклали кілька видів списків літератури, що вилучалася з бібліотечних фондів, зокріма окремі "Списки" становили чотири номери, покладені в основу "Зведених списків літератури, що підлягає вилученню з продажу, бібліотек та учбових закладів". До переліків вносили відомості про автора, назву твору, видавництво, рік видання та мову. Як зазначав С. Білокінь, книжок, що підлягали забороні, було настільки багато, що в рубриці "назва" використовували записи, що спрощували роботу: "Всі твори, за всі роки, всіма мовами". Згідно зі "Списком № 1" до спецфондів потрапили твори В. Дердуківського, С. Єфремова, Й. Гермайзе, Остапа Вишні, Олеся Досвітнього, Д. Загула, Мирослава Ірчана, С. Пилипенка, М. Скрипника, А. Шамрая, М. Яворівського, М. Драгоманова, М. Максимовича [3, с. 71]. "Список № 2" було розширено за рахунок літературного доробку Г. Голоскевича, К. Панченка-Чаленка, Леся Курбаса, О. Комишана, П. Христюка, Г. Чупринки, О. Шумського, Г. Іванниці, В. Підгаєвського, Г. Холодного, М. Чеховської, В. Шепотьєва та інших. Значна частка заборонених видань належала вченим і письменникам, які у 1930 р. пройшли по процесу "СВУ": Й. Гермайзе, В. Дурдуківський, М. Іванченков, А. Ніковський, Л. Старицька-Черняхівська. 19 липня 1935 р. Головліт підготував найбільший список творів українських авторів, що підлягали безумовному вилученню з бібліотечних фондів, — "Список № 3". У додатку до таємної постанови ЦК ВКП(б)У зазначено таких авторів: Б. Антоненко-Давидович, М. Вороний, В. Вразливий, Остап Вишня, О. Влизько, Д. Гордієнко, Г. Епик, К. Котко, Г. Косинка, П. Капельгородський, П. Козланюк, М. Куліш, І. Лакиза, В. Мисик, Олександр Олесь, М. Олійник, В. Підмогильний, Андрій Річицький, О. Слюсаренко, М. Скрипник, Л. Старицька-Черняхівська, Г. Шкурупій, Леонід Чернов, М. Яворський, М. Яловий та багато інших [3, с. 6].

Ці списки не лише свідчили про зміни, що відбулися в політичному та духовному житті України, вони на багато років вилучили із широкого вжитку найцінніші здобутки національно-культурного життя українців і слугували своєрідною хронологією арештів. Під час цілеспрямованого нищення української культури застосовувалися найжорстокіші репресивно-каральні методи радянської цензури [5, с. 18].

Добу Головлітської цензури варто розглядати як період нищівної боротьби сталінського режиму з так званими ворогами народу, яка в Україні проходила під гаслом викоринення "українського буржуазного націоналізму", що призвело до викоринення бібліотечних фондів.

Українська радянська бібліотечна цензура 1930-х років деформувала не тільки книжкові фонди, а й кадровий склад бібліотекарів, їхній професійний та освітній рівень. Цьому значною мірою сприяли кадрові "чистки" репресивно-карального характеру, які розпочалися від перших років встановлення радянської влади і мали виявляти неблагонадійних осіб. Під час "бібліотечного походу" (1929), окрім "чисток фондів", відбувалися репресивні акції, спрямовані проти бібліотекарів — "прихованих ворогів народу", які намагались зберегти від руйнування книжкові фонди. Підозрілих працівників було виявлено у Кременчуцькій громадській і Маріупольській центральній бібліотеках, Чернігівській державній бібліотеці, де, на думку організаторів "походу", читачам видавали "контрреволюційну" та "шкідливу" літературу, що підлягала вилученню із фондів. Зокрема, така доля спіткала завідувача Дніпропетровської центральної бібліотеки профспілки залізничників та його заступника, яких звинуватили у приховуванні антирадянської літератури і засудили на 8 і 6 років з конфіскацією майна і позбавленням прав [2, с. 96].

У той час формувалося нове покоління бібліотекарів, професійні якості та політичні погляди яких відповідали

вимогам чинної влади. Здебільшого в публічних бібліотеках працювали малокваліфіковані спеціалісти без середньої освіти, які, проте, повністю поділяли ідеологічні засади панівного ладу. Кадрова політика насамперед була спрямована на відбір політично свідомих бібліотекарів.

20 березня 1932 р. оприлюднено резолюцію 1-ї Всеукраїнської культконференції профспілок "Про завдання профспілок у світлі постанов XVII партконференції", в якій визначено вектор бібліотечної роботи: "Профорганізації повинні налагодити керівництво бібліотечною роботою, вжити рішучих заходів до поліпшення якісного складу бібліотекарів, припинити плінність їх та організувати систематичну роботу навколо перекваліфікації і готування нових кадрів бібліотекарів" [12, с. 35].

Партійні та державні постанови було спрямовано на перетворення бібліотек із культурно-просвітницьких установ на центри систематичної пропаганди комунізму, що примушувало працівників книгозбірень використовувати у роботі методи, які повністю відповідали моральним нормам тоталітарного режиму [13; 24].

Диктатура пролетаріату, встановлена комуністами, вимагала від бібліотекарів виконання пропагандистської функції, вони мали розповсюджувати серед читачів агітаційну та ідеологічну літературу, аби посилити ідейний вплив на аудиторію.

Цензурна політика щодо бібліотечних працівників призвела до "чисток" персоналу та його перекваліфікації. Так званий ефект цензора вкорінювався у професійну свідомість більшості бібліотекарів, тоталітарний лад поступово перетворював їх на реалізаторів засад радянської цензури, які гальмували процес формування загальнолюдських та особистісних норм поведінки і культури. Досвідчених професіоналів, представників "старої школи" звільняли з роботи, оскільки вони вважали за обов'язок здійснювати культурно-просвітницьку діяльність та надавати допомогу читачам у задоволенні інформаційних потреб, а не пропагувати літературу догматичного змісту.

"Чистки" серед бібліотечних працівників здійснювалися цілеспрямовано та планомерно на підставі антигуманних і антидемократичних законів, за допомогою репресій і терору проти бібліотекарів-професіоналів. Поступово кадрова цензурна політика книгозбірень стала основним знаряддям репресивної системи правлячого режиму.

Запровадження різних видів цензури у публічних бібліотеках України у 1930-х рр. XX ст. призвело до знищення майже половини їхнього фонду. Під час масових "чисток" зібрань вилучався самотутній пласт української літератури, наукової думки (як, приміром, довідкові видання, що вийшли в період національного відродження 1917—1923 рр. в Україні). Це була руйнація культури, яка нівелювала зміст духовного життя населення республіки, послаблювала інтелектуальну базу і джерела розвитку як вітчизняної, так і світової літератури. Утворення інформаційного вакууму або забезпечення читачів винятково ідеологічно витриманими виданнями свідчило про психологічний тиск і зумовлювало деформацію суспільної свідомості. "Чистки" фондів бібліотек негативно позначилися на читачській активності, оскільки зміст літератури не відповідав потребам аудиторії.

Серед бібліотекарів запроваджувалися кадрові "чистки", спочатку класові, а пізніше — етнічні, які систематично здійснювалися впродовж радянської доби. Ці методи призвели до появи малокваліфікованих спеціалістів, які не мали навіть середньої освіти. Разом із контрольною, регламентувальною та охоронною функціями радянська бібліотечна цензура реалізовувала маніпуляційну, контрольну-заборонну, репресивно-каральну.

Перспективи подальших наукових розвідок з обраної теми полягають у дослідженні особливостей запровадження цензури в публічних бібліотеках України на базі нового

емпіричного матеріалу із врахуванням розвитку історичної наукової думки для реконструкції об'єктивної історії бібліотечної справи доби тоталітаризму.

Список використаної літератури та джерел

1. Абрамов К. И. Истоки советской цензуры библиотечного дела / К. И. Абрамов // Сов. библиотекосведение. — 1996. — № 6. — С. 66—77.
2. Ашаренкова Н. Г. Вплив цензури на діяльність публічних бібліотек України (20—30 рр. XX ст.) / Н. Г. Ашаренкова // Україна XX ст.: культура, ідеологія, політика : зб. ст. — Київ, 2001. — Вип. 5. — С. 93—101.
3. Білокінь С. На полях спецфондів у різні роки / С. Білокінь // Слово і час. — 1990. — № 1. — С. 69—76.
4. Борисенко М. В. Уніфікація літературного життя України в 1920—1932 роках : монографія / М. В. Борисенко. — Київ : Унісерв, 2001. — 126 с.
5. Глазков М. Н. Чистки фондов массовых библиотек в годы советской власти (октябрь 1917 — 1939) / М. Н. Глазков. — Москва : Пашков дом, 2001. — 104 с.
6. Глазков М. Н. Борьба с ужесточением цензуры в советском библиотечном деле в 30-е годы / М. Н. Глазков // Библиотекосназование, документосназование, информология. — 2004. — № 2. — С. 26—32.
7. Горчева А. Ю. Главлит: становление советской цензуры / А. Ю. Горчева // Вестник МГУ. Сер. 10: Журналистика. — 1992. — № 2. — С. 36.
8. Ківишар Т. І. Український книжковий рух як історичне явище (1917—1923 рр.) / Т. І. Ківишар. — Київ : Логос, 1996. — 344 с.
9. Масненко В. Цензура в підрадянській Україні 20-х років: система, інституції, репресивна політика / В. Масненко // Сучасність. — 1997. — № 6. — С. 81—90.
10. Очеретянюк В. І. Загартовані книги. Встановлення партійно-державного контролю над виданням, розповсюдженням та використанням літератури в Україні у 20-30-ті роки / В. Очеретянюк // З архівів ВУЧК, ГПУ, НКВД, КДБ : наук. публіцист. журн. — 1999. — № 1—2. — С. 129—141.
11. Федотова О. Політична цензура в УСРР—УРСР: практика обмеження друкованої продукції / О. Федотова // Вісник Книжкової палати. — 2012. — № 2. — С. 45—47.
12. Центральний державний архів вищих органів влади та управління України (ЦДАВО України). — Ф. 166. — Оп. 4. — Спр. 967. — Арк. 14.
13. Там само. — Спр. 972. — Арк. 35.
14. Там само. — Ф. 177. — Оп. 1. — Спр. 103. — Арк. 72.
15. Центральний державний архів громадських об'єднань України (ЦДАГО України). — Ф. 1. — Оп. 20. — Спр. 2702. — Арк. 117.

В статті досліджено вплив цензурної політики на формування мережі публічних бібліотек України в 30-х роках XX ст.; розглянуто питання про вилучення з книжкових фондів "ідеологічно шкідливої" літератури з інформаційних потреб читачів; проаналізовані "чистки" серед бібліотечних працівників. Виявлені принципи роботи радянських цензурних установ, які регламентували діяльність публічних бібліотек, перетворюючи їх на установи політпросвіщення; бібліотечна цензура проаналізована як соціальне явище, виявлено її вплив на обмеження розповсюдження інформації, друкованого слова та національної мислі.

The article shows the influence of acceptable policy on formation of a network of public libraries of Ukraine in the thirties is revealed by the XX, it is about withdrawal of "ideological and harmful" literature from book funds that was reflected in satisfaction of information needs of readers, "cleanings" among library workers are analysed. It is found out the principles of work of the Soviet acceptable establishments which regulated activities of public libraries, turning them into establishments of political education. It is shown library censorship as the social phenomenon, its influence on restriction of distribution of information, the printing word and national thought is revealed.

Надійшла до редакції 3 листопада 2015 року